

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СОЦІАЛЬНО ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

У статті розглянуто особливості мотивації агресивної поведінки соціально депривованих підлітків. Проаналізовано різні підходи до визначення понять «агресія», «агресивність», описано різні види агресії, особливості їх прояву. Розглянуто основні теоретичні концепції агресії. Визначено роль чинників, що впливають на формування агресивності підлітків, зокрема: особливості виховання в сім'ї та будинках інтернатного типу, вплив групи однолітків та підліткової субкультури, вплив підліткової кризи, рівня самооцінки підлітка. Проведено аналіз ситуативних чинників агресивної поведінки підлітків. Досліджено гендерні відмінності у проявах агресивної поведінки соціально депривованих підлітків і тих, які виховуються в сім'ях.

Ключові слова: депресії, неспсихотичні розлади, радіаційні катастрофи, Чорнобильська катастрофа, клінічні особливості, діагностика, лікування.

Постановка наукової проблеми. Нестабільні соціально-економічні, екологічні, політичні умови розвитку сучасного суспільства призводять до того, що більшість сімей потрапляють в складні життєві обставини, не можуть матеріально утримувати своїх дітей, здійснювати виховний вплив на них. Можна виділити такі причини нестабільності суспільства: ігнорування основних законів світотворення, незнання еколого-економічних законів, занепад духовності, надзвичайно низька екологічна культура цілих народів і націй, а також підвищення агресивності людей. Питання, пов'язані з агресивною поведінкою особистості, її мотивацією, особливостями прояву розглядаються різними гуманітарними науками, зокрема і екологічною психологією. Наявність надзвичайно високої концентрації агресії в суспільстві і відсутність однозначного наукового визначення цього складного феномена роблять проблему дослідження агресивної поведінки однією з найбільш актуальних проблем сучасного світу.

З кожним роком кількість неблагополучних сімей зростає. Діти з таких сімей потрапляють в будинки інтернатного типу, центри соціально-психологічної реабілітації дітей. Дана категорія дітей, переживаючи різні форми обмежень, відчувають своєрідну ізоляваність із соціуму та мають ряд проблем, пов'язаних з повноцінною

самореалізацією у найтиповіших статусно-рольових формах життєдіяльності. Одним із основних чинників набуття особистістю підвищеної агресивності вважаються недоліки сімейного виховання, спостереження за моделями агресивної поведінки інших у реальному житті, на кіно- і телеекранах чи комп'ютерних іграх, невміння спілкуватись з оточуючими. Істотна роль у зародженні і формуванні готовності до агресії, а також у її реалізації відводиться і тому факту, що підліткові протягом певного часу потрібно буде знаходитись в умовах будинку інтернатного типу [1; 4].

Агресивність як особистісна риса формується переважно в процесі ранньої соціалізації в дитячому і підлітковому віці, і саме цей вік найбільш сприятливий для профілактики і корекції. Цим і пояснюється актуальність теми агресивної поведінки соціально депривованих підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням агресивної поведінки займалися психологи: А.Адлер, А.Бандура, А.Басс, Дж.Доллард, Р.Берон, К.Лоренц, З.Фрейд, Е.Фромм, П.В. Симонов, Л.М. Семенюк, І.А. Фурманов та ін., проте дана проблема не втрачає актуальності і сьогодні.

У психології термін «агресія» трактується по-різному. Багато авторів дослідження агресивності дають їй негативну оцінку, оскільки під агресією розуміються активності, атаки, руйнування, тобто дії, які шкодять іншій особі або об'єкту. Варто відмітити, що існує і позитивна оцінка агресивності: людська агресивність - це поведінкова реакція, що характеризується проявом сили в спробі завдати шкоди особистості або суспільству (Delgado Н.). Агресія – це фізична дія або загроза такої дії з боку однієї особи, яка зменшує свободу іншої особи (Wilson) [1].

Найявні визначення можна умовно розділити на 2 великі групи:

1. Визначення агресії як мотивованої дії, яка порушує норми і правила, що заподіює біль і страждання. У цьому випадку розрізняють навмисну та інструментальну агресію. Інструментальна агресія - та, коли людина не ставить собі за мету діяти агресивно («так вийшло», «я не навмисно» та ін.). В даному випадку мотив існує, але він не усвідомлюється. Навмисна агресія – це ті дії, які мають усвідомлений мотив – заподіяння шкоди [1].

2. Агресія як акт ворожості і руйнування (поведінкова складова). Р. Берон і Д. Річардсон [2] дають таке визначення: агресія - це будь-яка форма поведінки, націлена на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного звернення. З вітчизняних психологів цю точку зору поділяють Т.Г. Румянцева і І.Б. Бойко. Вони розглядають агресію як форму соціальної поведінки, яка реалізується в контексті соціальної взаємодії. Поведінка буде агресивною за двох умов: коли мають місце згубні для жертви

наслідки, і коли порушуються норми поведінки [2].

Отже, розглянувши основні теоретичні концепції агресії, можна помітити, що кожен підхід підкреслює, що агресія – це модель поведінки, а не емоція або мотив, хоча агресія часто асоціюється з негативними емоціями, такими як злість, гнів, образа; з мотивами, такими як прагнення нашкодити або образити, наполягти на своєму. Звичайно, ці фактори впливають на агресивну поведінку, але їх наявність не є необхідною умовою для такої поведінки.

Мета статті. Метою нашої статті є аналіз мотивації агресивної поведінки дітей підліткового віку, які виховуються в сім'ї, і дітей – вихованців будинку інтернатного типу.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Необхідно розмежовувати поняття «агресія» і «агресивність». Агресія – це поведінка, спрямована на нанесення фізичної чи психологічної шкоди. Агресивність – відносно стійка риса особистості, що виражається в готовності до агресії, так само в схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як ворожу. У зв'язку з достатньою стійкістю і входженням в структуру особистості, агресивність здатна визначати загальну тенденцію поведінки.

Індивідуальні детермінанти агресії мають постійний характер, вони стійкі. Людина схильна вдаватись до дієвих моделей поведінки, що надалі закріплюються в досить стійкі риси особистості, тому схильних до насильства осіб рідко вдається перевиховати за допомогою широко використовуваних засобів: посилення заходів, збільшення терміну покарання та ін. Агресія для них є засобом досягнення цілей, а тому цілком прийнятна. Вона глибоко вкоренилася в їх особистісній структурі і як модель поведінки надзвичайно влаштовує, тому навряд чи вони з готовністю відмовляться відповідати ударом на удар. Ключем до вирішення цієї проблеми може бути психотерапія, спрямована на підвищення рівня впевненості в собі, формування моральних якостей особистості, більш зрілого погляду на життя і відносини з іншими людьми.

Схильність людини до агресивних дій намагалися пояснювати по-різному. Однією з перших виникла точка зору, згідно з якою у тварин і у людини існує вроджений «інстинкт агресивності». З. Фрейд вказував на інстинктивні основи людського прагнення до руйнування, вважаючи безрезультатними спроби призупинити цей процес. Відповідно до теорії фрустрації, агресія – це наслідок фрустрації, тобто перешкод, що виникають на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта, або ж не настання стану, до якого він прагнув. Ця теорія стверджує, що, по-перше, агресія завжди є наслідком фрустрації і, по-друге, фрустрація завжди тягне за собою агресію. Інший погляд на походження агресивної поведінки представлений в теорії

соціального навчання. Для того, щоб агресивна поведінка виникла і поширилася на певний об'єкт, необхідно, щоб існувало дві умови [3]: перше – щоб перешкода, яка виникла на шляху цілеспрямованої діяльності, викликала у людини реакцію гніву і друге – щоб в якості причини виникнення перешкоди була сприйнята інша людина.

Говорячи про причини агресії, потрібно враховувати, що агресія неоднорідна за своєю природою. Виділяють різні типи і види агресії. По-перше, розрізняють реактивну і спонтанну агресію. Ряд важливих відмінностей зазначив С. Фешбах, розмежувавши один від одного експресивну, ворожу і інструментальну агресію. Експресивна агресія – це мимовільний вибух гніву і люті, нецілеспрямований і швидко припиняється, причому джерело порушення спокою зазвичай і піддається нападу. Важливим є розрізнення ворожої і інструментальної агресії. Метою першої є головним чином нанесення шкоди іншому, в той час як друга спрямована на досягнення мети нейтрального характеру, а агресія використовується при цьому лише як засіб (наприклад, в разі шантажу, виховання шляхом покарання та ін.). Непряма агресія – дії, які опосередковано спрямовані на іншу особу (плітки, злобні жарти), або ні на кого не спрямовані вибухи люті (крик, тупання ногами, биття кулаками по столу, ляскання дверима та ін.). Науково обґрунтованими і цікавими для батьків, педагогів, психологів є характеристики форм агресивних реакцій, виділених А. Бассом і А. Дарки: фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи. Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск, сварка), так і через зміст словесних відповідей (погрози, прокляття, лайка). Роздратування – схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні проявити різкість, грубість. Негативізм – опозиційна манера поведінки, зазвичай спрямована проти авторитету або керівництва. Може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і звичаїв. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ за реальні або уявні страждання. Підозрілість – недовіра і обережність стосовно інших людей, які базуються на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду. Аутоагресія – почуття провини, ставлення і дії до себе та навколишніх, які виникають з можливого переконання самого досліджуваного, що він є поганою людиною. Розрізняють агресію і за механізмом виникнення і дії, а механізм і принцип дії багато в чому залежать від сприйняття і оцінки людиною ситуації, зокрема – намірів, приписуваних іншій особі, відплати за агресивну поведінку, здатності досягти поставленої мети в результаті застосування агресивних дій, оцінки подібних дій з боку інших людей і самооцінки [3]. Особливості контексту впливають на оцінку ситуації, вказуючи суб'єкту, який сенс їй слід приписати. Один із

прикладів – це так званий ефект зброї. Якщо в лабораторному приміщенні знаходиться зброя, то агресивність випробуваного буде підвищуватися. Ключові подразники мотивують особистість лише в тому випадку, коли відповідають поточному мотиваційному стану (людину, яка зазнала агресії і думає про відплату, поєдинок боксерів збуджує і сприяє збільшенню бажання помсти, що призводить до посилення мотивації).

Особливості самооцінки являють собою вирішальний детермінант агресивності суб'єкта, адже рівень самооцінки регулює внутрішньо обов'язкові нормативні стандарти, які можуть як перешкоджати, так і сприяти здійсненню агресії. Якщо в результаті несправедливого (на думку суб'єкта) нападу, образи чи навмисно створеної перешкоди буде зачеплено його почуття власної гідності (його нормативний рівень), то агресія буде націлена на відновлення своєї гідності шляхом здійснення помсти. Самооцінка формується під впливом оцінок інших людей, порівняння себе з іншими, найважливішу роль у формуванні самооцінки відіграють однолітки, а також дорослі.

Підлітковий вік – це межа між дитинством і дорослим життям, яка характеризується конфліктністю, імпульсивністю, агресивністю у спілкуванні з оточуючими. У багатьох стародавніх суспільствах перехід до дорослого стану здійснювався особливими ритуалами, завдяки яким дитина не просто набувала нового соціального статусу, але як би народжувалася наново, одержувала нове ім'я. Особливе значення підліткового періоду в розвитку дитини відображено в його назвах: «перехідний», «переломний», «важкий», «критичний». За всіма напрямками відбувається становлення якісно нових утворень, з'являються елементи дорослості в результаті перебудови організму, самосвідомості, відносин з дорослими і товаришами, способів соціальної взаємодії з ними, змісту морально-етичних норм.

Одна з причин підліткової кризи – конфліктів з оточуючими в цьому віці – переоцінка своїх можливостей, яка визначається прагненням до незалежності і самостійності, хворобливим самолюбством і образливістю. Підвищена критичність до дорослих, гостра реакція на спроби оточуючих применшити їх гідність, принизити їх дорослість, недооцінити їх правові можливості, є причинами частих конфліктів у підлітковому віці. Орієнтація на спілкування з однолітками часто проявляється в боязні бути відкинутим однолітками. Емоційне благополуччя особистості все більше і більше починає залежати від того місця, яке вона займає в колективі. Підліткова криза також розуміється як стан, в якому можуть виникати спотворення відносин підлітка з дійсністю (Н. Remschmidt, 1992) [1]. Однією з основних ознак цієї кризи є переживання відчуження свого Я (деперсоналізації), своєї самотності і відірваності від світу.

Підліток відчуває себе незахищеним, що сумнівається у своїй ідентичності та автономності, він позбавлений почуття послідовності і пов'язаності своїх дій. Зрозуміло, що в умовах соціальної депривації підлітка зазначені особливості емоційного стану і стилі поведінки посилюються. Це призводить до того, що його життя спрямоване на самозбереження себе, а обставини життя сприймаються як загрозливі його існуванню. Невпевненість у стабільності свого внутрішнього світу, стурбованість тим, що цей світ може бути загублений, складають основу постійного стресу. Тому дуже часто агресивна поведінка підлітка є для його близьких, знайомих, однолітків і очевидців цілком несподіваною, нічим не мотивованою. Йдеться або про переважно біологічні механізми, в яких підкреслюється роль нейрофізіологічних медіаторів та функціональних станів глибинних структур мозку, або на перший план висувається динамічна теорія агресивної поведінки, що припускає, що основним механізмом агресії є патологічно особистісний розвиток, особливо в період життєвих криз.

Становлення агресивної поведінки у підлітків – складний процес, в якому беруть участь багато факторів. Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, навчальним закладом, а також засобами масової інформації. Численні дослідження показали, що для сімей, з яких виходять агресивні діти, характерні особливі взаємини між членами сім'ї. Подібні тенденції психологами описані як «цикл насильства», де діти схильні відтворювати ті види взаємовідносин, які «практикують» їхні батьки стосовно один до одного. Підлітки, вибираючи методи з'ясування відносин з братами і сестрами, копіюють тактику вирішення конфліктів у батьків. Коли діти виростають і вступають в шлюб, вони використовують відрепетирувані способи вирішення конфліктів і, замикаючи цикл, передають їх своїм дітям, за допомогою створення характерного стилю дисципліни. Схожі тенденції спостерігаються і всередині самої особистості (принцип спіралі). Достовірно встановлено, що жорстока поведінка з дитиною в сім'ї не тільки підвищує агресивність її поведінки в стосунках із однолітками, а й сприяє розвитку схильності до насильства в більш зрілому віці, перетворюючи фізичну агресію в життєвий стиль особистості. На становлення агресивної поведінки впливають ступінь згуртованості сім'ї, близькості між батьками і дитиною, характер взаємин між братами і сестрами, а також стиль сімейного керівництва. Діти, у яких в родині сильний розлад, чії батьки відчужені і холодні, порівняно більш схильні до агресивної поведінки.

Підлітки одержують відомості про агресію також із спілкування з однолітками. Вони поводяться агресивно, спостерігаючи за поведінкою інших дітей (наприклад, однокласників). Однак ті, хто

дуже агресивний, швидше за все, виявляться відкинутими більшістю в класі. З іншого боку, ці агресивні діти можуть знайти друзів серед інших агресивних однолітків.

Таким чином, говорячи про підлітковий період розвитку людини, ми завжди маємо на увазі, що це складний, важкий період. Труднощі цього періоду полягають не тільки в перерахованих вище особливостях підліткового віку, але в першу чергу, в пубертатній кризі, кризі підліткової ідентичності, успішний вихід з якої буде одним з найважливіших умов формування правильної, просоціальної, неагресивної поведінки підлітка в майбутньому.

Протягом підліткового віку, як у хлопчиків, так і у дівчаток, існують вікові періоди з більш високим і більш низьким рівнем прояву агресивної поведінки. Так встановлено що у хлопчиків є два піки прояву агресії: 12 років і 14-15 років. У дівчаток також виявляються два піки: найбільший рівень прояву агресивної поведінки відзначається в 11 років і в 13 років.

Аналіз отриманих даних за методикою «Агресивна поведінка» Є.П. Льїна, П.А. Ковальова свідчить про те, що серед підлітків, які виховуються в сім'ї, переважають показники прямої фізичної агресії, середня – 4,42 балів, у вибірці підлітків будинку інтернатного типу цей позник становить 5,88 балів. Наступна позиція - показники вербальної прямої та непрямой агресії, які становлять відповідно 4,59 і 5,86 балів. Порівнюючи прояви агресивної поведінки хлопчиків і дівчаток, ми помітили наступне: вербальної агресії – дівчата в більшій мірі і частіше проявляють вербальну агресію, ніж хлопці. Варто зазначити, що рівень агресії підлітків будинку інтернатного типу дещо перевищує рівень агресії підлітків, які виховуються в сім'ї.

У цьому зв'язку варто повторити, що важливою умовою розвитку агресії є не тільки соціальне навчання як таке, але і фрустрація, що виникає при відсутності батьківської любові і при постійному застосуванні покарань з боку або одного, або обох батьків. Ігнорування актів агресивної поведінки підлітків як спосіб попередження і «зняття» агресії викликає сумнів і навіть насторожує. Буденний психолого-педагогічний досвід, практика психологічного консультування і деякі спеціальні дослідження показують, що ігнорування актів підліткової агресії загрожує небезпечними наслідками і може вести до подальшої ескалації агресивної поведінки, перетворення її в звичну форму поведінки особистості. Очевидно, це пов'язано з тим, що якщо батьками проігноровані акти агресії маленької дитини, то в силу замкнутості її кола спілкування на сім'ї, вона дійсно залишиться не підкріпленою. Якщо ж батьки ігнорують акти агресії підлітка, то вона не обов'язково залишається не підкріпленою, оскільки коло спілкування підлітка

вже не обмежується родиною - підкріплення може бути знайдено на стороні. У тому числі, наприклад, і у вигляді схвалення однолітками агресії проти «неправильних (не справедлив) дій батьків». А, крім того, в силу вираженої в підлітковому віці тенденції, поведінкової особливості - випробовувати соціальні норми і правила «наміцність» і через це визначати межі допустимого в своїй поведінці, - відсутність реакції дорослих на акти агресивної поведінки вже саме по собі може стати позитивним підкріпленням агресії. Активне покарання також розглядається в якості способу гальмування і корекції агресивної поведінки. Однак загальною таким способом агресивні реакції не обов'язково зникнуть зовсім і можуть проявитися в ситуаціях, де загроза покарання слабкіша.

Висновки і перспективи подальшого дослідження.

Таким чином, для профілактики агресивної поведінки необхідно навчити підлітків навичкам позитивного спілкування, взаємодії з іншими членами соціуму, вміння знаходити альтернативні мирні шляхи вирішення конфліктів. Велику важливість також мають навички спільної роботи, тому цьому слід особливу увагу, зокрема в рамках школи. Всі перераховані вище фактори повинні враховуватися батьками, педагогами, психологами і суспільством в цілому при взаємодії з підлітками, бо агресію легше запобігти, ніж потім коригувати агресивну поведінку. Найважливішою умовою ефективної соціалізації та попередження становлення агресивних форм поведінки є розвиток мотивації прихильності, за допомогою якої дитина навчається бажати інтересу, уваги і схвалення оточуючого середовища. В якості вторинного підкріплення прихильність потім може обумовлювати пристосування дитини до соціальних норм і правил поведінки. В наш складний час це дуже актуально, адже тільки духовне відродження загальнолюдських цінностей, а також моральне очищення можуть призвести до гармонізації особистості з навколишнім середовищем. Адже морально-естетичний світогляд повинен спиратися на реальні цінності, до яких належить насамперед наша культура.

Список використаних джерел

1. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 352 с.
2. Гошовський Я. Темпоральність як чинник ресоціалізації депривованої особистості / Я. Гошовський // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. акад. С.Д. Максименка. – К.: 2004, Т. 7, вип. 3. – С. 50–58.
3. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К.: Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
4. Психология. Словарь / [Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Bjeron R. Agressija / R. Bjeron, D. Richardson. – SPb.: Izdatel'stvo «Piter», 2000. – 352 s.
2. Goshovs'kij Ja. Temporal'nist' jak chinnik resocializacii deprivovanoi osobistosti / Ja. Goshovs'kij // Aktual'ni problemi psihologii: zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukraïni / za red. akad. S.D. Maksimenka. – K.: 2004, T. 7, vip. 3. – S. 50–58.
3. Maksimenko S. D. Genezis sushhestvovanija lichnosti / S.D. Maksimenko. – K.: Izdatel'stvo OOO «KMM», 2006. – 240 s.
4. Psihologija. Slovar' / [Pod obshh. red. A.V. Petrovskogo, M.G. Jaroshevskogo]. – M. : Politizdat, 1990. – 494 s.

Педоренко В.М. Особенности мотивации агрессивного поведения социально депривированных подростков

В статье рассмотрены особенности мотивации агрессивного поведения подростков с социальной депривацией. Проанализированы разные подходы к определению понятий «агрессия», «агрессивность», описаны разные виды агрессии, особенности их проявления. Рассмотрены основные теоретические концепции агрессии. Определена роль факторов, способствующих формированию агрессивности подростков, в частности: особенности воспитания в семье и домах интернатного типа, влияние группы сверстников и подростковой субкультуры, влияние подросткового кризиса, уровня самооценки подростка. Проведен анализ ситуативных факторов агрессивного поведения подростков. Исследованы гендерные отличия проявлений агрессивного поведения подростков с социальной депривацией и тех, которые воспитываются в семье.

Ключевые слова: агрессия, поведение, агрессивность, социальная депривация, мотивация, подростковый кризис, семья, дома интернатного типа, самооценка, виды агрессивного поведения.

Pedorenko V.M. The features of motivation of aggressive behavior of social deprivative teenagers

The features of motivation of aggressive behavior of social deprivation teenagers are shown in the article. Different ways to define the meaning of “aggression”, “aggressive” are analyzed. Different types of aggressive behavior, especial ways of their manifest are described. The basic theoretical concepts of aggression are represented. The role of the factors are depicted which influence the forming of the aggressiveness of teenagers, such as: the peculiarity of up-bringing in the families and at boarding-schools, the influence of children of the same age and of the juvenile subculture, media, the influence of juvenile crisis, the level of self-appraisal of teenagers. The analysis of the situational factors of aggressive behavior of teenagers is developed. The gender differences of developments of aggressive behavior of social deprive teenagers and those who are brought up in families are researched. The influence of basic socialization agents, such as: parents, on formatting the children's aggressive behavior are analyzed. The features of prevention of aggressive behavior of teenagers are described.

Keywords: the aggression, the aggressive behavior, the social deprivation, the motivation, juvenile crisis, family, residential homes, the self-appraisal, the types of aggressive behavior.